

Kovács Ábrahám

NEMZETKÖZI KÁLVINIZMUS EURÓPA PERIFÉRIÁIN

Magyar és skót protestáns kapcsolatok a 19. században

L'Harmattan Kiadó – Partiumi Keresztény Egyetem, Bp. – Nagyvárad 2016. 203 oldal

Kontler László tanára mesélte, hogy Hont István (1947–2013), a Cambridge-i Egyetem néhai eszmetörténész tanára számos szakmai beszélgetésen felvetette: meg kellene írni Skócia és Magyarország újkori összehasonlító történetét, ugyanis mindkét ország egy olyan nagyobb birodalmi struktúra részévé vált, amelyhez ellentmondásos viszony fűzte, amely kapcsolat azonban számos előnnyel is járt számukra.

A két ország között azonban nem csupán távoli történelmi analógiák voltak megfigyelhetőek, hanem közvetlen kapcsolatok is kialakultak. Ezek egyik legfontosabb területét a két ország protestáns, kálvinista egyházai közötti kapcsolatok jelentették és jelentik. E kapcsolatok mély történelmi gyökereit jól mutatja, hogy John Knox (1514 körül – 1572) és Bocskai István (1557–1605) személyében mindkét nemzet képviselői ott találhatók a reformáció 1909-ben felavatott híres genfi emlékművén. A skót és a magyar kálvinista egyházak között intenzív kontaktusok alakultak ki a 19. század elejétől kezdődően, s ezek feltérképezésére vállalkozott a szerző, aki a hazai protestáns egyház- és teológiatörténet nemzetközileg elismert szakembere. Kovács Ábrahám több szempontból is alkalmas arra, hogy elvégezze ezt a vizsgálatot: Debrecenben szerzett történelmi és teológiai oklevelét egy Princetonban kapott vallástörténeti végzettséggel és egy Edinburgh-ben megvédett doktori értekezéssel egészítette ki.

A kötet nem klasszikus értelemben vett monográfia, hanem a szerzőnek a 19. századi skót–magyar protestáns egyházi kapcsolatok témakörébe illeszkedő tanulmányainak tematikusan elrendezett gyűjteménye. Ez azt jelenti, hogy a szerző nem egy, a korabeli kétoldalú egyházi kapcsolatok minden elemére és részletére kiterjedő összefoglalást készített, hanem olyan mozaikkockákat rakott egymás mellé, amelyek aztán mégis csak kiadnak egy teljes képet. Az egységes kép megjelenítése érdekében – természetesen – nem véletlenszerűen rendezte el mozaikja darabjait, hanem három nagyobb fejezetbe szervezte azokat. Kár, hogy e három fejezet létezéséről a tartalomjegyzékből nem szerezhetünk tudomást, az alapján ugyanis úgy tűnik, mintha mind a tíz tanulmány egyetlen nagyobb, *Egyház és társadalom: a viktoriánus evangélikalizmus terjesztése a magyar királyságban* című fejezet részét képezné. A gyanúlan olvasó furcsállja is, hogy miként kerülhettek olyan tanulmányok is ugyanazon nagyobb szerkezeti egységbe, amelyek tartalma nincs összhangban a fenti összefoglaló címmel. Az is felvetődik benne, hogy szükség van-e egyáltalán erre az egyetlen nagyobb, összefoglaló fejezetre, ha minden tanulmány ebbe tartozik? Ezt a zavart csak a könyv olvasása során tudja feloldani az olvasó, amikor is a 93. oldalhoz érve kiderül, hogy van egy második nagyobb fejezet is, amelybe az ötödik, a hatodik és a hetedik rész tartozik, s amely az alábbi címet kapta: *Természettudomány és hit. A liberális és konzervatív kálvinizmus megjelenése valamint recepciói a hazai protestantizmusban*. A 139. oldalon pedig arra is fény derül, hogy egy harmadik nagyobb fejezet is létezik, amelybe a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik részt sorolta a szerző. (*Angolszász irodalom, kultúra és a nevelés hatásának megjelenése a magyar liberális protestantizmusban*.) A kötet szövege, illetve a tartalomjegyzék tagolásának diszharmoniója megnehezíti az olvasó dolgát, és arra utal, hogy egy alapos szerkesztői átnézés még ráfért volna a könyvre.

Az első nagyobb fejezet első részében Kovács Ábrahám a skót és angol protestáns iratterjesztők 1850 előtti magyarországi tevékenységét foglalta össze. Szövegéből kiderül, hogy az első kísérletekre a 19. század elején került sor, s hogy a mozgalom fellendülésében nagy szerepet játszott József nádor (1776–1847) harmadik felesége, Mária Dorottya főhercegnő (1797–1855). Ezt a felfutó aktivitást akasztotta meg a nádor halála – akinek személye bizonyos

védettséget biztosított a felesége által támogatott protestáns iratterjesztők számára –, illetve az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása, hiszen a katonai kormányzat légkörében a protestáns iratterjesztés is gyanúsnak minősült.

A második rövid részben főként arról esik szó, hogy Mária Dorotya főhercegnő milyen szerepet játszott a pesti skót misszió támogatásában. A főhercegnő tevékenységéről már az első részben is sok szó esett, ezért zavaró kissé, hogy ebben részben úgy kerül bemutatásra (39.), mintha még semmit sem tudnánk róla. A későbbiekben Dapsy László és Baráth Ferenc tevékenységét is két-két részben tárgyalja Kovács Ábrahám, s hasonló átfedések ezekben az esetekben is szép számmal előfordulnak. Itt üt vissza a kötet laza szerkezete, vagyis az, hogy eredetileg egymástól függetlenül publikált tanulmányok füzérééről van szó. A szerző láthatóan monografikus igénnyel szerkesztette egybe a könyvet, s ez teljesen legitim tudományos megoldásnak minősíthető, ám nagyobb figyelmet fordíthatott volna arra, hogy a többször előforduló elemeket összefésülje egymással a felesleges ismétlések elkerülése érdekében.

A harmadik részben azt a szerepet tárgyalja Kovács Ábrahám, amelyet a pesti Skót Misszió játszott a vasárnapi iskolai mozgalom magyarországi meghonosításában és elterjesztésében. Minthogy a Skót Misszió egyik célja az akkor még elsősorban német nyelvű pesti zsidóság megtérítése volt, a vasárnapi iskolai mozgalom is németül indult a Pesti Németajkú Evangélikus Református Leányegyházzal karöltve. A szerző szerint a csúcspontot a 20. század első világháború előtti másfél évtizede jelentette, hiszen „ekkor válik a vasárnapi iskolai mozgalom az eredetileg német nyelvű kezdeményezésből teljesen magyarrá, s egyidejűleg jól betagoódik a református egyház országos munkájába” (62.).

A fejezet utolsó tanulmányában arról esik szó, hogy Csiky Lajos (1852–1925), a „debreceni új ortodoxia második generációjának kiemelkedő alakja” (69.) teológiai gondolkodására milyen hatással voltak skóciai tapasztalatai. Kovács úgy találta, hogy Csiky „A Jézus Krisztusban az embereknek adott kijelentés, a bűn, megtérés és újjá születés és az ebből fakadó felelős egyháztagság gondolatát mind-mind átvette a skót református kegyességéből, nagy hatást gyakorolva a felnövő fiatal lelkipásztori nemzedékre” (85.).

Nagyon érdekes kérdést feszeget a második nagyobb fejezet, amelyben a 19. századi természettudományok fejlődése és a keresztyén vallási meggyőződés közötti kapcsolatról van szó. Ezt a kérdést a 19. század közepén különös élességgel állította a középpontba a darwinizmus megjelenése. Ebben a nagyobb fejezetben azt vizsgálta meg a szerző, hogy a korabeli angol–skót teológiában milyen reakciók születtek az evolúciós tan kiformalódására, illetve, hogy ezeket ki, hogyan és milyen álláspontot kialakítva közvetítette a magyarországi protestáns egyházak irányába.

E fejezet első két tanulmányában annak a Dapsy Lászlónak (1843–1890) a tevékenységét járta körül, aki debreceni kollégiumi tanulmányai után az Edinburgh-i Egyetemet is látogatta. Dapsy elsősorban Darwin *A fajok eredete a természeti kiválás útján I–II.* (Bp. 1873–74.) című alapvető könyvének lefordításával játszott szerepet a nagy brit természettudós munkásságának hazai közvetítésében. Ez utóbbi vizsgálata alapján Kovács Ábrahám arra a következtetésre jutott, hogy ebben nagy szerepet játszott a korabeli skót teológia hatása, hiszen az edinburgh-i „New College-i ösztöndíjas volt az, aki a Darwin könyvét először fordította le magyar nyelvre. Dapsy kiemelkedő szerepe vitathatatlan a darwinizmus hazai körökben való megismertetésében s a vita létrejöttében. Dapsyhoz hasonlóképpen edinburgh-i ösztöndíjas diákok, Csizmadia Lajos és Szabó Aladár voltak azok, akik olyan könyvet választottak ki fordításra évtizedekkel később Darwin híres munkájának megjelentetése után, amely közvetítő evangéliumi álláspontot képviselt a teremtésről szóló tanítás és az evolúciós elmélet között” (100.).

Az utóbb említett könyv Henry Drummond (1851–1897) *Natural Law in the Spiritual World* című, 1883-ban megjelent munkája volt, amelyik Csizmadia Lajos fordításában látott napvilágot magyarul (*Természeti törvény a szellemi világban.* Bp. 1904.). Kovács Ábrahám a második nagyobb fejezet harmadik tanulmányában annak a Drummondnak az életét és

munkásságát mutatta be – magyarországi hatásaira is tekintettel –, aki edinburgh-i diákként, majd a korabeli skót szellemi élet egyik meghatározó tagjaként kísérletet tett arra, hogy az evangélium üzenetét összeegyeztesse a darwini tanokkal. Amint Kovács Ábrahám rámutatott: „a skót egyetemi tanár [...] egyedülálló volt a maga nemében, hiszen a klasszikus teológiai doktrínák egyikét, a kiengesztelődés tanát az általa megalkotott természettudományos hermeneutika elve szerint magyarázta” (122.). A skót szerző műve jelentős kritikai visszhangot váltott ki Magyarországon, amit több alapos könyvismertetés megjelenése is mutatott.

A harmadik nagyobb fejezet első két tanulmányában azt vette górcső alá a szerző, hogy a skót hatások milyen szerepet játszottak Baráth Ferenc (1844–1904) fordítói, irodalomtörténeti és közírói munkásságának alakításában. Baráth szintén a Skóciai Szabadegyház stipendiumával tanult két évig Edinburgh-ban, és a korabeli skót szellemi élet olyan kiválóságait mutatta be vagy fordította le magyar nyelvre, mint Walter Scott (1771–1832) és Thomas Carlyle (1795–1881). Az előbbiről tanulmányt közölt a *Budapesti Szemle*-ben (1873), az utóbbinak pedig lefordította az egyik legnevezetesebb, a francia forradalom történetéről szóló munkáját (*A francia forradalom*. Bp. 1875–78.). Baráth e mellett olyan társadalmi problémákkal is foglalkozott, mint a prostitúció kérdése, s erről megfogalmazott nézeteire szintén jelentős hatással voltak a kérdés angol és skót feldolgozásai, hiszen Baráth – és a korábban említett peregrinus magyar diákok – „magukba szippantották Skócia friss, élető levegőjét és azt nagyon sokféle formában haza is hozták. A hazai protestantizmushoz oly közel álló eszmeiség: szabadság, függetlenség és egyenlőség eszméjét csak meg, illetve felerősítette a hasonló hagyományokkal rendelkező angol és skót polgári társadalmi minta, ahol a kálvinista demokratikus elvek évszázadokon át meghatározók voltak” (161.).

A harmadik fejezet – s egyben a kötet – utolsó írásában azokat az angol és skót hatásokat elemezte Kovács Ábrahám, amelyek Felméri Lajos (1840–1894) a neves pedagógiai író, kolozsvári egyetemi tanár munkásságában voltak kimutathatók. Felméri szintén tanult Edinburgh-ban, s a szerző megállapítása szerint rá „A skót puritán gyökerű evangélikalizmus [...] nem hatott, viszont roppant nyitottsággal fordult az angol és a skót liberalizmus társadalmi, közoktatási és nevelési elvei felé” (182.). A kolozsvári professzor *A neveléstudomány kézikönyve* (Kolozsvár 1890.) című magnum opusában a liberális felfogás és vallási erkölcsi nevelés ötvözésére törekedett. Amint Kovács Ábrahám kiemelte: „Felméri számára az egyén, a család és a nemzeti liberalizmus együttesen a hazát szolgálta. Az egyén és a társadalom műveltségének kialakítását pedig a modern liberális neveléstudományi eredmények mellett a hagyományos bibliai erkölcsi nevelés megtartásától várta” (188–189.).

Amint arra a tartalmi ismételések, illetve a tartalomjegyzék és a kötet tényleges szerkezetének meg nem egyezésével kapcsolatban már utaltam, a kötetre ráfért volna még egy alapos átnézés, mert sajnos nagyon sok hiba és elütés is maradt a szövegben. Az első 26 oldalas tanulmányban hét ilyen számláltam össze. A kötet státuszával kapcsolatos ellentmondásosságra utal, hogy a külső borítón Kovács Ábrahám szerkesztőként, a belső címdalton viszont már szerzőként szerepel. Jó lett volna, ha a kötetbe egy, a tanulmányok eredeti megjelenési helyét mutató táblázat is bekerül.

A tartalommal, illetve Kovács Ábrahám szakértelmével és tudományos erudíciójával azonban nincs baj. Hatalmas elsődleges és másodlagos forrásanyagon alapuló olyan kutatásokat végzett, amelyek az újdonság erejével hatnak, s nagyon fontos hozzájárulást jelentenek a 19. századi magyarországi protestáns egyháztörténethez és eszmetörténethez. A szerző olyan témát választott kutatása tárgyául, amelyet eddig ilyen részletesen még nem dolgoztak fel. Tartalmilag kiváló munka született, s Kovács Ábrahám a maga részéről és a maga területén megtette az első lépéseket Hont István álmának megvalósítása felé. Kívánatos lenne, hogy mások is a nyomába lépnének és érnének.

Lévai Csaba